

19de-eeuws classicisme beschermens- waardig?

WAAROM EN HOE EEN WIJK ALS
DE AMSTERDAMSE PLANTAGE TE BEHOUDEN IS

Voor het behoud van het ons vertrouwde aspect van dorpen en steden is inzicht in de kwaliteit en de kwantiteit van de bebouwing uit de vorige eeuw van het grootste belang.

Het (neo)classicisme sluit aan bij de traditie uit de vorige eeuwen en vertegenwoordigt er de laatste bloeiperiode van. Het veelal waardige karakter, dat het sterkst bij de woonhui-

Deze architectuur, en dat geldt dan wel het sterkst voor architectuur uit de tweede helft van de 19de eeuw, is nog vrijwel onbeschermd. Hoewel het in de bedoeling ligt dat ook het waardevolle hiervan in de naaste toekomst beschermd zal worden zijn de voorbereidende werkzaamheden nog slechts in een beginfase. Een inventarisatie op rijksniveau komt in enkele proefgebieden op gang. Wel is in een aantal gemeenten een aanzet of concretisering van een monumentenbeleid begonnen dat zich dan bij voorkeur op dit terrein richt. *Frequent worden echter de vele niet beschermde 19de-eeuwse monumenten bedreigd, omdat immers pas recent de waardering voor de 19de-eeuwse bouwkunst – met zijn vele neo-stijlen en vormen en eclecticisme – kwam.*

De wetmatigheid dat er enkele generaties voorbij moeten gaan voor een architectuurstijl weer gewaardeerd wordt, wordt ten aanzien van de 19de eeuw versterkt door het feit dat de breuk tussen de negentiende eeuwers en 'de modernen' zeer scherp was. Om een aantal redenen zal mogelijk het eerst en het sterkst de (neo-)classicistische bouwkunst van die eeuw gerehabiliteerd worden. Immers deze bouwkunst ligt in tijd verder van ons af dan de meer overladen, aan vroegere bouwstijlen ontleende, vormen van rond de eeuwwisseling waar 'de modernen' zich juist vanwege dat aspect, sterk tegen hebben verzet.

Neo-classicistische woonhuizen in de Plantage,
Westermanpark.

Voor de opzet van de gevels is gebruik gemaakt van klassieke elementen als basement en kroonlijst. Een classicistische indruk wordt bereikt door, naast de toepassing van de kleur wit, een hele huizenrij in één gevelcompositie te ordenen. Een horizontaal gesloten karakter wordt hierdoor verkregen.

Foto's: H. van Gool, Amsterdam.

zen tot uiting komt, spreekt met zijn burgerlijke deftigheid, nu velen aan. Opvallend, en verheugend is het dat juist dit soort bebouwing zich nu in de liefdevolle aandacht van jongeren en buurtactiegroepen mag verheugen en dat vele initiatieven op dit gebied waaronder de actie voor St. Jacob in de Plantage die in het begin 'hopeloos' leken uiteindelijk met succes bekroond werden.

DE PLANTAGE

Deze Amsterdamse wijk ligt nog binnen de 17de-eeuwse begrenzing en dicht bij het centrum. Iets van het vroegere parkachtige karakter van dit stadsdeel is bij het bebouwingsproces in de 19de eeuw bewaard gebleven. Bestaande instellingen zoals St. Jacob, een bejaardentehuis, en Artis blijven gezien hun gunstige ligging hier gehuisvest, maar maken veelal gebruik van qua uitrusting verouderde gebouwen. Dit spanningsveld kwam vorig jaar verscherpt naar buiten toen er een nieuwbouwplan voor genoemd tehuis, in op-

pervlakte het grootste gebouw in de buurt, (120 m. gevellengte) op tafel kwam. Afbraak van St. Jacob dat een heel bouwblok beslaat zou gezien de gave stedenbouwkundige context waarvan het een onderdeel vormt, de waarde van de Plantage als geheel sterk aantasten en een onttakelingsproces van de buurt in gang kunnen zetten. Op het karakter van de Plantage en het belang van St. Jacob voor de Plantage willen we hierna ingaan. Indien voor het behoud van een architectonische en stedenbouwkundige gave wijk zoals de Plantage geen adequate bescherming bestaat, moet het thans de plicht van de betrokkenen, waaronder de gemeente, geacht worden, het belang van zo'n wijk te onderkennen en te verdedigen. Een behoorlijke architectonische, bouwtechnische, kunsthistorische en planologische

GEMEENTELIJKE MONUMENTENZORG

Het lokaal monumentenbelang werd door de Amsterdamse monumentencommissie in het 'voorstel commissie Dooyes monumenten in de Plantage' aangegeven. Deze inventarisatie uit 1980 die een groot aantal panden voorstelde werd in de vorm van een publicatie met foto's naar buiten gebracht en kreeg zodoende ruime verspreidingsmogelijkheden, ook op buurniveau. In zijn reactie hierop schreef Heemschut indertijd 'Een belangrijk aspect van zo'n buurtgebonden publicatie is de mogelijkheid het monumentenbeleid dichter bij de direct betrokkenen te brengen, hetgeen toch een van de wezenlijke doelstellingen van monumentenzorg in het algemeen geacht moet worden'. Tot nu toe is deze

Plantage Parklaan.

Tegen het einde van de 19de eeuw gaat het strengere classicisme plaats maken voor een vrijere vorm. Horizontale elementen als basement en kroonlijst worden minder sprekend, terwijl de verticale elementen meer accent krijgen. Effecten door afwisseling van kleur en textuur in de gevel worden meer gewaardeerd dan de rust en harmonie uit de voorafgaande periode.

kennis is daarvoor een eerste vereiste. In het geval van de Plantage (en het gebouw St. Jacob) werd deze kennis van verschillende zijden, waaronder de gemeente, het comité tot behoud van St. Jacob, het betreffende wijkcentrum en onze Bond, ingebracht. Het laat zich nu aanzien dat de inzet van alle betrokkenen ten aanzien van het behoud van het gebouw van St. Jacob vruchten gaat afwerpen. De begeleiding van dit proces door de wethouder van Ruimtelijke Ordening, de heer M. van der Vlis, is overigens een onmisbare schakel geweest in deze positieve ontwikkelingen.

Van de mogelijke beschermingsmaatregelen is de meest voor de hand liggende de bescherming door het Rijk via de werking van de monumentenwet, door middel van individuele bescherming van panden of via een beschermd stadsgezicht voor (een gedeelte van) een wijk. De Bond Heemschut is van mening dat voor de Plantage die laatste maatregel het meest geëigend is, hoewel erkend moet worden dat de procedure tot aanwijzing en bescherming verre van eenvoudig is en lange tijd neemt. De Plantage ligt verder weliswaar in een van de drie proefgebieden voor inventarisatie van 19de-eeuwse monumenten, maar ook een gebouw van evident belang heeft daarmee nog geen daadwerkelijke bescherming van rijkswege gekregen.

inventarisatie echter niet gevolgd door opname van de voorgestelde panden, waaronder St. Jacob, op de gemeentelijke monumentenlijst.

Ook een bestemmingsplan met conserverend karakter kan echter wel bescherming waarborgen. Weliswaar beoogt zo'n bestemmingsplan niet de handhaving van de individuele gebouwen maar wel van het totaalbeeld van de bebouwing. Voldoende stringente vastlegging daarvan maakt nieuwbouw vaak tot een onaantrekkelijk alternatief ten opzichte van behoud van het bestaande. Voor de Plantage lag zo'n conserverend bestemmingsplan in mei jl. ter visie. Overigens noopten de o.i. te ruime vrijstellingsmogelijkheden in dat bestemmingsplan de Bond Heemschut toch tot het indienen van een bezwaarschrift.

NEO-CLASSICISTISCHE BEBOUWING

Heemschut karakteriseerde bij verschillende gelegenheden het belang van de bebouwing

in deze wijk aldus: De witte gestucte huizen uit de periode 1860-1875 die op de Plantage het sterkst een stempel drukken, zouden wel eens als het meest kenmerkende monumententype uit de 19de eeuw beschouwd kunnen gaan worden. Het harmonische aanzien van de buurt is het gevolg van het feit dat een groot deel van de bebouwing uit dezelfde tijd dateert en zodoende een homogeniteit vormt. Om een aantal redenen, waarop hier kort wordt ingegaan, ligt voor 19de-eeuwse wijken met een neo-classicistisch karakter de beschermenswaardigheid in dit homogene karakter, dat een afspiegeling is van het denken en handelen uit die tijd. Valt er in de voorafgaande periode te constateren dat er weliswaar geen negatieve houding bestaat tegenover het snel vol bouwen van een groot gebied met een gelijkvormig soort huizen die daardoor ook dezelfde stijkenmerken zullen dragen, de praktische uitvoeringsmogelijkheden lieten van zo'n aanpak meestal niet veel over. Eerst omstreeks 1850 als Nederland weer opgaat 'in de vaart der volkeren' komen grotere bouwstromen op gang, een nog grotere bouwproductie komt na 1875 tot stand, maar deze is van geheel andere aard en kwaliteit.

Omstreeks het midden van de eeuw wensen de gegoede burgers, na de verarming als gevolg van de Napoleontische tijd, de verbetering van hun financiële positie ook tot uiting te brengen in een nieuwe woonstijl, die zowel in het uiterlijk als de indeling van de woning, maar met name in de situering op nieuwe locaties afweek van het tot dan gebruikelijke. Aan dat laatste zal de achteruitgang van het woonklimaat in grote delen van de steeds dichter bevolkte binnenstad wel niet vreemd geweest zijn. Een nieuw type woning ontstond met burgerlijk deftig uiterlijk: het neo-classicistische woonhuis.

In principe was de vorm van zo'n huis ondergeschikt aan de vormgeving van de huizenrij. Het neo-classicistische vormenapparaat, met name de rechte kroonlijst, was dan ook niet zo geschikt om op een woonhuis als afzonderlijke eenheid toegepast te worden. 'Voor eerst bestaat het leven eener lijst in hare lengte; een korte lijst is geen lijst' merkte Alberdingk Thijm terecht op. Dit was wel een grote nieuwlichterij, want de aanzet werd gegeven voor de vormgeving van een heel woningcomplex als architectenopgave. Voorbeelden daarvoor waren in het buitenland reeds aanwezig, met name in Engeland waar reeds een lange ervaring bestond met het bouwen van woningcomplexen als terraces en crescents. De Franse en Belgische invloeden op deze architectuur betreffen waarschijnlijk meer de versierende vormgeving van het individuele huis. Overigens zijn deze woonhuizen wel (neo)classicistisch in hun vormtaal, maar basisprincipes van het classicisme zoals de toepassing van een moduul voor het ontwerpen van een harmonische compositie van de gevel lijken niet toegepast. Bij de bestuderingen van enige geveltekeningen blijkt dat de diverse verhoudingen van elementaire onderdelen duidelijke verschillen vertonen.

Vanzelfsprekend zijn ook materiële factoren

van invloed op veranderingen in vormgevoel. Het industrialiseringsproces in de 19de eeuw maakte het immers mogelijk snel(er) en eenvormig(er), grootschalig en toch met enige pronk te bouwen. Voor sommigen betekent een vergroting van de materiële welstand de realisering van een huis in een 'nieuwbouwwijk'. Deze dan nieuwe vraag naar bouwlocaties vindt plaats op een moment in de stadsgeschiedenis dat ook andere factoren druk zetten op de opnamecapaciteit van de stad. De neoclassicistische bouwensembles zijn dan ook te vinden op stereotype plaatsen: aan de singels en op de wallen die in verschillende stadia na 1840 gesloopt werden; op de toevoeroutes naar de stations die

meestal even buiten de oude vestingen lagen; rond de stations zelf en, in een enkel geval op de weinige grotere bouwplekken in de stad die nog niet of nauwelijks ingevuld waren. In de meeste grote(re) steden is dit soort bebouwing, meer of minder gaaf, nog wel aan te wijzen. In Amsterdam werd voor de eerste grotere bouwuitbreiding in de 19de eeuw een tot dan toe niet intensief bebouwd terrein in de stad aangewezen: De Plantage. In de relatief korte periode van 1860 tot 1875 werd het grootste deel bebouwd, hetgeen het homogene karakter van de wijk verklaart. In zo'n neoclassicistisch bouwenensemble vormen alle onderdelen in principe een onderdeel van het grote geheel zodat vervanging van een perceel het totaalbeeld van de huizenrij aantast. Voor de langere gevelrijen die als eenheid vorm kregen (in de Plantage met name de Plantage Parklaan) geldt dit vanzelfsprekend het sterkst.

ST. JACOB

De bebouwing van de Plantage bestaat in zoals hierboven duidelijk werd alleen uit

woonhuizen. De 19de-eeuwse stedenbouwkundige opzet – de woonhuizen in lange gevelrijen en de gebouwen met publieke functie los op zichzelf staand – is hier toegepast. De grootste in de laatste categorie is het al genoemde St. Jacobsgesticht dat met zijn lengte één zevende van de Plantage Middenlaan beslaat. En niet alleen wat betreft de afmetingen, ook door zijn architectonische kwaliteit en situering vormt dit bouwwerk een pièce de résistance in het gebied. Dit door architect W. J. J. Offenbergh ontworpen gebouw dateert uit 1866. In opzet is het nog classicistisch te noemen, de versiering laat echter vormen van verschillende herkomst zien en is meer eclectisch van aard. In de zomer van 1981 verzoekt het bestuur van het bejaardentehuis een vergunning om dit gebouw te slopen ten einde nieuwbouw op die plek te kunnen realiseren. De inrichting was dermate verouderd dat de ziekenverzorging die in het hoofdgebouw gesitueerd is volgens huidige maatstaven niet acceptabel meer was. Het gemeentebestuur achtte deze argumenten zwaarwegend genoeg om nieuwbouw toe te staan. Een renovatieaanpak zoals door het bestuur van St. Jacob in eerste instantie werd onderzocht kwam, zeker in verhouding tot de nieuwbouw, te duur uit. Terwijl een procedure om tot vervangende nieuwbouw te komen in gang gezet werd, stemde het bestuur er op verzoek van de gemeente mee in de mogelijkheden tot renovatie nog eens te bestuderen. De buurtactiegroep meende dat renovatie op eenvoudige manier zeker mogelijk was en vroeg assistentie aan verschillende deskundigen waaronder Heemschut. Vooral werd gezocht naar een goedkope(re) manier om de fundering in goede conditie te houden. Van een bescherming van het gebouw was op dat moment nog geen sprake. Een aan de minister van CRM gevraagde uitspraak omtrent de beschermingswaardigheid van het gebouw is nog niet gedaan. Opname van St. Jacob op de gemeentelijke monumentenlijst behoort zoals hierboven reeds aangegeven tot de mogelijkheden.

Het conserverende ontwerp-bestemmingsplan dat in procedure is staat nu minder vrijstellingen toe dan in een voorbereidend stadium het geval was. Een vergunning voor een aanvraag voor nieuwbouw van St. Jacob kan, naar het zich laat aanzien, dus niet makkelijk verleend worden. Behoud van St. Jacob lijkt nu, dankzij een uitgekende renovatie-opzet en dankzij het conserverend bestemmingsplan, perspectief te krijgen. Werkelijk behoud van de Plantage zou daarbij zeer gediend zijn en niet bij voorbaat al uitgehold.

Concluderend stellen we dat de bescherming van 19de-eeuwse gebouwen en stadsensembles vaak volstrekt onvoldoende is. Aan de verbetering van deze situatie wordt gewerkt maar voor het zover is zou wel eens heel veel waardevoels kunnen verdwijnen. Bebouwing, die behouden had kunnen worden als eerder een effectief beschermingsbeleid tot stand was gekomen.

Elle de Wijs

De monumentale entree van het bejaardentehuis St. Jacob in de Plantage.
Het neoclassicisme maakt tegen het einde van de 19de eeuw langzaam plaats voor een niet-classicistisch vormgevoel, en dit is ook bij een gebouw als St. Jacob waar te nemen. De ordening van het bouwvolume is nog grotendeels classicistisch, maar de inspiratie voor de versieringen werd in verschillende bouwstijlen gezocht, echter wel op één 'koele', afstandelijke wijze gemodelleerd.

